

Lokalizacja (historyczna i współczesna)

PUŁTUSK, powiat serocki ziemi zakroczymskiej województwa mazowieckiego (ob. powiat pułtuski, województwo mazowieckie), dekanat pułtuski, diecezja płocka (ob. j.w.), kościół filialny pw. Krzyża Św., ściany zamknięcia prezbiterium, fragmenty polichromii późnogotycko-renesansowej *al secco*

Datowanie (z fazami)

ok. 1539, ok. 1570

Fundator / fundatorzy (odpowiednio do faz)

biskup płocki Andrzej Krzycki, biskup-sufragan płocki Mikołaj Broliński

Wykonawcy (osoby, warsztat, krąg artystyczny) – pierwotni i wtórni

niezidentyfikowani, być może mieszczanin i malarz pułtuski Stanisław Bramka (notowany 1546)

Historia powstania

Pułtusk był od XIII w. kolejno grodem książęcym i kasztelańskim, a później drugim po Płocku miastem (lokacje: książęca 1257, biskupia ok. 1339) rezydencjonalnym biskupów płockich nad Narwią i wchodził w skład dużego kompleksu dóbr ziemskich w widłach Bugu i Narwi. Początkowo osada zw. Suchodolskiem była rozplanowana na południe od dzisiejszego centrum (tzw. Stare Miasto z późniejszym parafialnym kościołem Najśw. Marii Panny z ok. 1560 r.), w 1. poł. XV w. przeniesiona na wyspę okoloną rozlewiskami Narwi, która obszarem obejmowała też dawny gród (późniejszy zamek biskupi), rynek i późniejszą kolegiatę pw. Zwiastowania Najśw. Marii Panny.

Kościół filialny pw. Krzyża Św. powstał na miejscu wcześniejszych umocnień obejmujących wysoki cypel skarpy na prawym brzegu Narwi, 1 km na północ od miasta lokacyjnego, dawna winnica biskupia. Pierwotna świątynia drewniana o randze kaplicy wzniesiona w XIV, najpóźniej przed 1475 r., od 1505 do 1515 r. z nadaniami biskupimi, duchownymi i mieszczkańskimi na budowę nowej, 1515 dobudowana nowa zakrystia. Fundacja obecnej, murowanej z cegły, na planie zbliżonym do krzyża greckiego (nawa z parą kaplic), miała związek z planami biskupa Andrzeja Krzyckiego (1482-1537, rządy: 1527-1535) utworzenia odrębnej kaplicy z prepozyturą dla kolegium siedmiu mansjonarzy (1529 przekazana kapitule kolegiackiej). Wzniesiona w latach 1531-1539 we wspólnej fundacji tegoż z Mikołajem Brolińskim / Brulińskim, kolejno archidiakonem pułtuskim i biskupem-sufraganem płockim (rządy: 1535-1546), który został tutaj pochowany i upamiętniony posadzkową płytą nagrobną o cechach wczesnorenansowych, 1539 konsekrowana. Polichromia gotycko-renesansowa zamknięcia prezbiterium, zachowana fragmentarycznie.

Przekształcenia, remonty, konserwacje

Kościół remontowany w 4. ćw. XVI w., 1805-1815 kompleksowa przebudowa w stylu klasycystycznym z donacji biskupa Onufrego Kajetana Szembeka, jako miejsce pochówku, z nowym wystrojem wnętrza, grotą św. Onufrego i wytyczeniem cmentarza grzebalnego; 1839 remont (ankry wzmacniające mury). Silnie uszkodzony w zimie 1944/1945 r. w następstwie walk, remontowany na początku lat 50. XX w., kolejne prace renowacyjne w latach 1967 i 1975, ostatnio po 2015 r. prace tynkarskie i dekarские, odmalowanie wnętrza). Od 1977 r. siedziba parafii pw. św. Stanisława Kostki w Pułtusku.

Malowidła znane być może przed 1930 r. Michałowi Walickiemu, odkryte w 1964 r. przez Jerzego Z. Łozińskiego i Barbarę Wolff-Łozińską podczas objazdu inwentaryzacyjnego, 1979 przygotowane przez PKZ w Warszawie opracowanie historyczno-konserwatorskie, zabezpieczone i zakonserwowane przez Elżbietę Marcinkowską i Teresę Borkowską, 1983-1984, obecnie trudno dostępne za parawanowym ołtarzem głównym, powierzchnia zatarta z uwagi na dwa poziomy użytkowe składziki, montaż instalacji elektrycznej i wodnej oraz bieżącą eksploatację tego miejsca.

Kompozycja / układ

Polichromia rozmieszczona na ścianach zamknięcia prezbiterium, w układzie strefowym. W dolnej (niewielki fragment na ścianie północnej) plecionki roślinne, w środkowej – pas wczesnorenansowych arkad wspartych na wielobocznych filarkach ze stylizowanymi liściennymi głowicami, w których postaci świętych męczennic i męczenników, ujęte w 3/4 w lewo lub prawo, od lewej apostołowie: Mateusz, dwaj brodaci święci (przedstawienia zachowane fragmentarycznie, lewy to być może Jan Chrzciciel), Jan, NN biskup (Wojciech lub Stanisław?), na styku ścian: szczytowej i

południowej – dwie postaci kobiece zwrócone ku sobie (Maria i św. Elżbieta w scenie Nawiedzenia?), na ścianie południowej: Małgorzata i nieczytelna postać kobieca (Katarzyna?), w niektórych arkadkach po bokach zatarte litery identyfikujące osoby; w górnej gzyms kostkowy z późnogotyckim fryzem maswerkowym, zwieńczonym pinakielkami (z odmiennymi motywami na obu ścianach bocznych, na południowej – bardziej zachowawczy stylowo). Z uwagi na zły stan oryginału w momencie odkrycia oraz znaczny stopień ingerencji konserwatorskiej zachowane tylko plamy cynobru i zieleni grynszpanowej, tło lazuruowe.

Ikonografia

Z uwagi na fragmentaryczny stan zachowania pogłębiona analiza nie jest możliwa – Artur K.F. Wołosz zasugerował, że z uwagi na wezwanie świątyni przedstawienia świętych męczenników: apostołów, proroków i biskupów oraz dziewic, ukazanych w deifikujących ich arkadach, otaczały gotyckie lub wczesnorennesansowe retabulum lub przedstawienie Krzyża Św. (obraz lub krucyfik, obecny też na belce tęczowej) współtworząc teologiczno-liturgiczne Martyrium Sancti Crucis, mające zarazem uświęcać miejsce pochówku – mauzoleum biskupa Macieja Brolińskiego.

Analiza formalno-stylistyczna

W świetle badań Artura K.F. Wołosza z 1993 r. dekoracja ta stanowi najwcześniejszy przykład dekoracji gotycko-renesansowych w Pułtusk i północnej części historycznego Mazowsza. Badacz przypisał jej powstanie po 1539 r. nieustalonym warsztatowi regionalnemu, proponując wstępnie kandydaturę ówczesnego malarza pułtuskiego – Stanisława Bramki (notowany 1546). Uznając ją za wykonaną – czy słusznie – w dwóch fazach, wskazał też na podobieństwa rozwiązań formalnych do analogicznych zdobień w kolegiacie w Tumie pod Łęczycą (przebudowa 1569, relikty w glicach okien apsydy prezbiterium i na ścianach nawy głównej). Autorzy Katalogu zabytków sztuki w Polsce – Małgorzata Omilanowska i Jakub Sito – słusznie odrzucili hipotezę o dwóch fazach tej polichromii, datując ją na czas po ukończeniu świątyni w 1539 r.

Źródła i literatura przedmiotu

Płock, Archiwum Diecezjalne, sygn. AV 10, *Visitatio Decanatus Pultoviensis externa et interna a Raphaele Łuczyliński canonico Ploceni et Pultoviensi et Martino Wirschonski praep. Oraculi S. Mariae Magd. Poltov. et in Ostrowie plebano visitoribus delegatis expedita Anno 1609*, k. 132 r.

A. Kluś, *Malowidła ściennie w kościele parafialnym Św. Krzyża w Pułtusk. Studium historyczne opracowane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Ciechanowie*, Warszawa 1981, mpis.

M. Walicki, *Fragment gotyckich malowideł ściennych w Zamku Warszawskim*, „Studia do Dziejów Sztuki w Polsce”, 2: 1930, s. 86; A.K. F. Wołosz, M. Lewandowska, *Pułtusk – miasto na wyspie*, [Warszawa] 1989, s. 21; A.K.F. Wołosz, *Malowidła ściennie w kościele Św. Krzyża w Pułtusk. Przyczynek do dziejów malarstwa na Mazowszu w XVI wieku*, Ciechanów 1993; idem, *Malowidła ściennie w kościele Św. Krzyża w Pułtusk (przyczynek do dziejów malarstwa na Mazowszu w XVI wieku)*, „Studia Mazowieckie”, 2: 1993, nr 1-2, s. 6-52; Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. X: *Dawne województwo warszawskie*, red. M. Omilanowska, J. Sito, z. 20: *Pułtusk i okolice*, oprac. zbior., Warszawa 1999, s. 73-74, fig. 131, 134; R. M. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006, s. 306-307; M. Wardzyński, *Sztuka nowożytna na Mazowszu. Zarys problematyki*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 2: 1527–1795, red. J. Tyszkiewicz, Warszawa 2015, s. 633.

Fotografie:

Pułtusk, kościół filialny (ob. parafialny) pw. Krzyża Św., prezbiterium, rysunek pomiarowo-inwentaryzacyjny ukazujący fragmenty polichromii, ok. 1539, polichromia *al secco*, oprac. A.K.F. Wołosz, przed 1993.

Pułtusk, kościół filialny (ob. parafialny) pw. Krzyża Św., prezbiterium, fragment polichromii z przedstawieniem św.św. Macieja i Jana Chrzciciela (?), ok. 1539, polichromia *al secco*, fot. MW, 2017.

Pułtusk, kościół filialny (ob. parafialny) pw. Krzyża Św., prezbiterium, fragment polichromii z późnogotyckim fryzem maswerkowym, ok. 1539, polichromia *al secco*, fot. MW, 2017.

PUŁTUSK, kościół filialny pw. Najśw. Marii Panny (ob. Archiwum Państwowe)

Lokalizacja (historyczna i współczesna)

PUŁTUSK, powiat serocki ziemi zakroczymskiej województwa mazowieckiego (ob. powiat pułtuski, województwo mazowieckie), dekanat pułtuski, diecezja płocka (ob. j.w.), kościół filialny pw. Najśw. Marii Panny (ob. Archiwum Państwowe w Warszawie. Oddział w Pułtusku), łuk tęczowy, glify okna zachodniego nawy, fragmenty polichromii renesansowej

Datowanie (z fazami)

po 1560

Fundator / fundatorzy (odpowiednio do faz)

biskup płocki Jędrzej Noskowski, magistrat lub patrycjat miasta

Wykonawcy (osoby, warsztat, krąg artystyczny) – pierwotni i wtórni

Nieznani, zapewne związani z warsztatem Wojciecha z Warszawy, z udziałem Stanisława z Łomży i Stanisława z Liwa, zatrudnionym w latach 1551-1556 przy dekorowaniu miejscowej kolegiaty

Historia powstania

Pułtusk był od XIII w. kolejno grodem książęcym i kasztelańskim, a później drugim po Płocku miastem (lokacje: książęca 1257, biskupia ok. 1339) rezydencjonalnym biskupów płockich nad Narwią i wchodził w skład dużego kompleksu dóbr ziemskich w widłach Bugu i Narwi. Początkowo osada zw. Suchodolskiem była rozplanowana na południe od dzisiejszego centrum (tzw. Stare Miasto z późniejszym parafialnym kościołem Najśw. Marii Panny z ok. 1560 r.), przed 1380 r. przeniesiona i lokowana na wyspie okolonej rozlewiskami Narwi, która obszarem obejmowała też dawny gród (późniejszy zamek biskupi), rynek z ratuszem i zabudową mieszczańską oraz kolegiatę.

Pierwsza świątyni powstała na przełomie XIV i XV w., obdarzona odpustem papieskim ok. 1418 r. Murowany z cegły, jednonawowy gotycko-renesansowy kościół parafialny ufundował w 1560 r. ówczesny biskup płocki Jędrzej Noskowski, wtedy konsekrowany. Dekoracje malarskie, iluzjonistyczne, w stylu renesansowym, zachowane w podniebiu łuku tęczowego i glifie okna zachodniego nawy (fragment w półkolistym zamknięciu).

Przekształcenia, remonty, konserwacje

Uszkodzony w trakcie potopu szwedzkiego (1655-1660), później remontowany, zmodernizowany kolejno w 1697 r. i pod koniec XVIII w. Od 1806 r. magazyn wojskowy, później opuszczony i zaniedbany, w 1847 lub 1861 r. wykupiony przez gminę ewangelicko-luterańską (remont połączony z wzniesieniem nowego chóru muzycznego i dwukondygnacyjnej zakrystii w zamknięciu prezbiterium), użytkowany do 1944 r. Znacznie uszkodzony w trakcie działań wojennych 1944/1945 r., zabezpieczony 1951, w latach 1975-1985 odbudowa z odsłonięciem spod tynku i odtworzeniem oryginalnych detali XVI-wiecznych oraz przekształceniem wnętrza na potrzeby Oddziału Archiwum Państwowego w Warszawie i Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych (proj. arch. J. Majdecki i konstr. inż. K. Piotrowski, wyk. Pułtuskie Przedsiębiorstwo Budownictwa Komunalnego). Relikty polichromii odkryte 1983 przez M. Kędzińskiego, wojewódzkiego konserwatora zabytków, po zmianie projektu wg nowej koncepcji arch. J. Chodaczka 1985 zabezpieczone i odrestaurowane przez Elwirę Burską-Szubargę i Marię Niewiadomską (Spółdzielnia Pracy Twórczej Plastyków „Plastyka” w Warszawie, kier. Z. Markowska).

Kompozycja / układ

Łuk tęczowy, ściana frontowa, arkada dekorowana pasem iluzjonistycznych kasetonów z czterolistnymi rozetkami *en grisaille* (na czerwonych polach), w trzech krzyńcach: w kluczu i w przedostatnich po bokach odpowiednio: gmerk z literą B, oraz gmerk z krzyżem i wplecionymi literami S, A, V, oraz wiązany monogram G S; okolona szerokim zewnętrznym podwójnym pasem w kolorze cynobrowym i zielonym, z wyrastającymi z niego regularnymi pędami roślinnymi z brązowymi łodygami i dzwonkowymi / kampanulowymi pąkami.

Okno zachodnie (zamknięte półkoliście, ob. zamurowane): w górnej części glifu dwa rzędy iluzjonistycznych kasetonów z spiralnie zwiniętymi rozetami roślinnymi na ciemnoszarych tłach, między nimi czerwony pas.

Ikonografia

Typowy przykład renesansowej dekoracji architektonicznej, mającej iluzjonistyczne uzupełniać lub zastąpić podziały wnętrza. Obecne w arkadzie łuku tęczowego dwa gmerki i monogram odnoszą się najprawdopodobniej do mieszczańskich fundatorów tej inwestycji.

Analiza formalno-stylistyczna

Zachowane fragmenty dekoracji naśladują w pewnym uproszczeniu formy znane z dekoracji iluzjonistycznych w kaplicy biskupa Jędrzeja Noskowskiego oraz wnętrza kolegiaty, dzieł warszawskiego warsztatu Wojciecha z Warszawy wg *delineacji* arch. Giovanniego Battisty Venetusa z Płocka, wspomaganego w 1556 r. przez malarzy Stanisława z Łomży i Stanisława z Liwa. Późniejsza data powstania i niższa, mieszczańska ranga tej fundacji, mogła zaważyć na skromnym zakresie dekoracji – ograniczonym do podkreślenia arkad łuku tęczowego i głównego okna nawy. Ważnym elementem programu jest zestaw trzech gmerków i wiązanych monogramów, które pozwolą w przyszłości na identyfikację w przyszłości inicjatorów powstania malatury.

Źródła i literatura przedmiotu

J. Gajewski, *Opis inwentaryzacyjny i ekspertyza historyczna dekoracji malarskiej w kościele pierwotnie pw. NP. Marii w Pułtusk*, Spółdzielnia „Plastyka” Warszawa 1985.

A. Senko, *Wnioski konserwatorskie z adaptacji kościoła Marii Panny w Pułtusk* na *Archiwum Państwowe*, „Ochrona Zabytków”, 44: 1991, nr 4 (175), s. 316; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. X: *Dawne województwo warszawskie*, red. M. Omilanowska i J. Sito, z. 20: *Pułtusk i okolice*, oprac. zbior., Warszawa 1999, s. 71-72, fig. 132; R. M. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006, s. 304-305.

Fotografie:

Pułtusk-Stare Miasto, kościół filialny pw. Najśw. Marii Panny (ob. Archiwum Państwowe w Warszawie. Oddział w Pułtusk), łuk tęczy, polichromia iluzjonistyczna, widok ogólny, po 1560, tempera, wyk. niezidentyfikowany warsztat lokalny, fot. MW, 2017

Pułtusk-Stare Miasto, kościół filialny pw. Najśw. Marii Panny (ob. Archiwum Państwowe w Warszawie. Oddział w Pułtusku), nawa, okno zachodnie, widok ogólny, polichromia iluzjonistyczna, po 1560, tempera, wyk. niezidentyfikowany warsztat lokalny, fot. MW, 2017

Pułtusk-Stare Miasto, kościół filialny pw. Najśw. Marii Panny (ob. Archiwum Państwowe w Warszawie. Oddział w Pułtusku), tuki tęczowy, fragment górny z gmerkiem, polichromia iluzjonistyczna, widok ogólny, po 1560, tempera, wyk. niezidentyfikowany warsztat lokalny, fot. MW, 2017